

Milenko Lončar

Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23000 Zadar

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 18. 5. 2020.
Prihvaćen / Accepted: 24. 9. 2020.
UDK / UDC: 73.033:003.071](497.16)"11"
DOI: 10.15291/ars.3189

Pjesma jača od kamena? Natpis s jednog ili više kotorskih ciborija¹

A Poem Harder than Stone?
An Inscription from One or More
Ciboria in Kotor

SAŽETAK

Slova na kotorskim fragmentima posebnima čini obilje rupica izbušenih na njima i, rjeđe, polukružići koji lome haste na nekima od njih. Po tome se vrlo uvjerljivim činilo da ulomci pripadaju istom ciboriju. No niti su bridovi ploča rezani pod istim kutom niti su one sve iste debljine, što je teško zamisliti za dijelove istog komada namještaja. Nedavno pronađen prijepis natpisa govori pak u prilog mišljenju da je ipak riječ o jedinstvenom spomeniku. Tekst tvori zaokruženu misao, a ritam podupire takvo gledanje. Posrijedi je pjesma sastavljena od četiriju trohejskih osmeraca i dvaju sedmeraca, temeljena na srednjovjekovnom načinu ritmiziranja, na pravilnoj izmjeni naglašanih i nenaglašanih slogova. Stoga, ostaje zagonetno kako su se stihovi našli na nespojivim kamenim pločama. Novopronađeni prijepis natpisa uputio je na to da je nositelj imena Nikiforius bio biskup iz druge polovice 12. stoljeća. Andrija i drugovi najvjerojatnije su lokalni svetci, no ne čini se vjerojatnim da su stradali u sukobu Kotorana sa srpskim vladarom Nemanjom, jer je on bio politički zaštitnik biskupa Nikiforija u sporu s dubrovačkim metropolitom. Kako se kult Andrije i njegove braće nekako u to vrijeme uvodio u Dubrovniku zajedno s pričom da ih Kotorani nisu zaslužili, njihov izbor na kotorskom spomeniku mogao bi se gledati kao uzvratni udarac u sklopu neprihvatanja neželjena dubrovačkog crkvenog vrhovništva.

Ključne riječi: Kotor, natpis, ciborij, 12. stoljeće, slova s rupicama, trohejski osmerci i sedmerci, biskup Nikiforije, sveti Andrija i drugovi

ABSTRACT

The letters on the Kotor fragments are specific for the many punctures they contain, occasionally semicircles that break the hastas on some of them. This feature has hitherto served as evidence that the fragments belonged to the same ciborium. However, the edges of the slabs are not cut at the same angle nor are they all the same thickness, so it is hard to imagine them as parts of the same furnishing. A recently found transcript of an inscription speaks nevertheless in favour of the hypothesis that it was indeed a single monument. Its text expresses a coherent thought and the rhythm supports this view. It is a poem consisting of four octosyllabic and two heptasyllabic trochees, based on the medieval way of constructing rhythm by regularly alternating stressed and unstressed syllables. It therefore remains a puzzle how the verses found themselves on incompatible stone slabs. A newly found transcript of the inscription has indicated that the man named Nicephorus was a bishop from the second half of the 12th century. Andrew and his companions were most likely local saints, but it does not seem likely that they perished in the conflict between the people of Kotor and the Serbian ruler Nemanja, because he was the political protector of Bishop Nicephorus in the dispute with the Dubrovnik metropolitan. As the cult of Andrew and his brethren was introduced to Dubrovnik approximately at that time along with the story that the people of Kotor did not deserve them, their choice on the Kotor monument could be seen as a strike back in the rejection of the unwanted church leadership from Dubrovnik.

Keywords: Kotor, inscription, ciborium, 12th century, letters with punctures, octosyllabic and heptasyllabic trochees, Bishop Nicephorus, St Andrew and his companions

1.
Stranica ciborija iz kotorske
katedrale (foto: S. Kordić)
Arcade of the ciborium from the
Kotor cathedral

Povijest natpisa

U otkrivanju ciborija i njegova natpisa kao da se netko poigravao sa stručnjacima. Otkrivan je kamen po kamen da bi na kraju bio pronađen papir s najpotpunijom informacijom. Prvo je, još u 19. stoljeću, bila poznata stranica ciborija s tekстом ANDREE S(an)C(t)I AD HONOREM SOCIORUMQ(ue) MAIOREM (sl. 1).² Tu se vodila rasprava je li riječ o kotorskom uglednom i zaslužnom građaninu Andreaciju, o svetom Andriji Apostolu i njegovim kolegama, o svetom Andriji Stratilatu ili o mjesnom mučeniku Andriji i njegovoj braći, takozvanim Petilovrijencima.³ Potom se doznalo za ulomak s tekстом [...]IKIFORIUS N[...] (sl. 2).⁴ Tu se pak raspravljalo je li riječ o caru ili donatoru ili biskupu tog imena.⁵ U trećem je koraku zaslužni Jovan Martinović s otpada spasio komade s tekстом HOC OPUS EST LABOR[at]um TAM PULCHRE DE[coratum] (sl. 3).⁶ Stvar se pogotovo zakomplicirala zaključkom Pavuše Vežića da je riječ o trima ciborijima.⁷ Najzad je Miljan Gogić pronašao prijepis teksta koji izgleda jedinstven i glasi:

HOC OPUS EST LABORATUS ET TAM PULCHRE DECORATUS
ANDREAE SANCTI AD DEI HONOREM SOCIORUMQUE MAIOREM
PRAESULIS SUB TEMPORE NICHIFORIUS NOMINE⁸

Jedna je dvojba tako riješena, pod imenom *Nikiforius* krio se kotorski biskup iz 12. stoljeća.⁹ I druga dilema gotovo je sigurno riješena: posrijedi je zaokružena tekstovna

2. Ulomak sa spomenom imena Nikifor (foto: V. Vujković)

Fragment mentioning the name Nicephorus

cjelina. Nevjerojatno bi, naime, bilo, nemoguće je i zamisliti, da bi se od svakog od triju ciborija slučajno sačuvala baš ona stranica koja s dvjema drugima tvori pjesmu punog smisla i pravilnog ritma! To što su pisane istim slovima, koja su sa svojim ukrasnim točkicama i polukružićima toliko posebna da gotovo nemaju prave analogije,¹⁰ još bi se i dalo razumjeti, ako su ciboriji nastali u istoj radionici. Stoga se nameće zaključak da su posrijedi stranice različitih ciborija preupotrijebljene za novu cjelinu, kojoj je uklesan tekst, možda nakon što je izbrisan stari.¹¹ Ostaje tajna kako su pritom spojeni nespojivi kutovi, jer su građevinske činjenice neumoljive: kut od 45° i kut od 60° u normalnim okolnostima ne idu zajedno, koliko god šutjeli o tome!¹²

Sam se tekst, doduše, svojim sadržajem ne uklapa najbolje u ideju prenamjene. Isticanje izvrsnosti „djela” koje je „tako lijepo urešeno” nekako ne odgovara starom namještaju. Datiranje *izrade* ciborija (*est laboratum*) po biskupu iz 12. stoljeća još se više protivi zamisli o nasljeđivanju odjeće od starijeg brata. Možda se i ne misli na ciborij? Ipak, boljeg rješenja ne vidimo.

Natpisu ćemo, dakle, pristupiti kao tekstu zaokružena smisla (sl. 4). Time pak ne kažemo ni to da načelno nije mogla postojati i četvrta stranica, na kojoj je iz uobičajena repertoara moglo biti upisano ime donatora ili majstora, precizniji datum ili molitva.¹³ Pokušat ćemo, dakle, utvrditi točan tekst natpisa, proučiti njegov ritam, jezik i stil, smještajući ga u europsko književno okruženje, te se vrlo kratko osvrnuti na smještanje Andrije i drugova u suvremeni lokalni povijesni kontekst.

Tekst natpisa

S pomoću kamenova i papira tekst se može uspostaviti s velikom mjerom sigurnosti, premda je novovjekni prijepis u *Catharensia* donio i neke izmjene u odnosu na zapis u kamenu, za koje ne znamo jesu li iz pera autora prijepisa ili starije. Izmjene je nabrojio i komentirao Miljan Gogić. Ispravio je *Nichiforius* u *Nikiforius*, uz obrazloženje da je zapisivač svojom grafijom označio da ime biskupa glasi *Nikifor* a ne *Nićifor*. U biskupovu naslovu *praesulis* pak ostavio je dvoglasnik *ae*, premda bi prikladnije bilo samo *e*, s obzirom na to da je i Andrijino ime zapisano bez dvoglasnika (*Andree* umjesto klasičnog *Andreeae*). Najveće je iznenađenje što je Gogić zadržao Boga u drugom retku (*ad Dei honorem*), premda mu na arkadi nema traga; AD je sasvim čisto, bez ikakva drugog znaka; samo lijeva crta slova A nije vidljiva i to je sve.¹⁴ Ni sintaksa pri takvu čitanju ne bi bila korektna, jer Andrija i Bog ne bi bili povezani veznikom, pa bi tijekom misli bio hrapav („svetom Andriji, Bogu na veću čast i drugovima?”).¹⁵ Ni poređak ne bi bio teološki točan, prvo Andrija, pa Bog i onda drugovi. No možda je riječ samo o nehотиčnoj greški autora članka, jer je na početku rada dao pravilno čitanje drugog retka i izričito ga ocijenio točnim.¹⁶

3. Ulomci stranice ciborija s natpisom (foto: S. Kordić; dolje desno: PAVUŠA VEŽIĆ, MILENKO LONČAR /bilj. 7/)

Fragments of the ciborium arcade with an inscription

4.
Detalji natpisa iz Kotora
(foto: S. Kordić, 1a, 1b i 2,
foto: V. Vujković, 3)

Details of the Kotor
inscription

Zanimljivo je pitanje odakle u prijepisu nepravilni oblici *laboratus* i *decoratus* umjesto *laboratum* i *decoratum*. Teško je vjerovati da je autor natpisa tako slabo znao latinski, kad je, s druge strane, uspio sastaviti šest besprijekornih stihova. Skloniji smo pretpostavci da je posrijedi skrivenost završetaka *-um* bilo zato što su participi bili pokraćeni ili su dijelovi grede bili oštećeni već prije prepisivanja. Za pokraćivanje završnog *-m* ne postoji analogija (usporedivo *honorem* i *maiozem* ispisano je u punom obliku; pokraćene su samo dvije riječi u drugom retku, *sanctus* i *-que*). Ako su pak krajevi fragmenata bili nečitki već pri zapisivanju na papir, onda moramo zaključiti da *prepisivač* nije imao peticu iz latinskoga.

Osim bitne popune trećeg retka u kotorskom rukopisnom zborniku (*praesulis sub tempore... nomine*), važan je i *et* u prvom retku, jer se njime dobiva slog koji je potreban za pravilan ritam.

Ritam

Već je Nikola Jakšić tekst na „lavljoj” arkadi nazvao distihom.¹⁷ Ivan Stević na stih je pomišljao zbog neobična reda riječi, no dalje nije išao u tom pravcu, već je razmišljao koji bi svetac mogao biti posrijedi.¹⁸ Preciznija je bila Meri Zornija uočivši da je riječ o stihovima od osam slogova.¹⁹ Doista, nabrojani elementi pouzdan su pokazatelj da je riječ o poeziji. Međutim, tekst se ne uklapa u antički metrički sustav, kojim su pisani i mnogi srednjovjekovni natpisi. Taj se sustav temelji na pravilnoj izmjeni *dugih i kratkih* slogova. No tekst kotorskog ciborija dobro se uklapa u *srednjovjekovni* sustav koji se osniva na pravilnoj izmjeni *naglašenih i nenaglašenih* slogova. Usporedno s prelaskom na novi sustav počela se u poeziju uvoditi i rima.²⁰ Vrsta stiha kojom je natpis pisan, nespretno nazvana *trohejski septenar*,²¹ naslijeđena je iz antike i prenesena u novi način pjesničkog stvaranja; u srednjem vijeku vrlo je produktivna, s vrhuncem u 12. stoljeću.²² U trohejskim se stihovima od svaka dva sloga naglašava prvi. Stih se sastoji od prve polovice od osam slogova, i druge od sedam. No polovice su se rabile i kao samostalni stihovi, a od njih su oblikovane i različite strofe. Jedan od prvih tvoraca pjesama poput kotorskog natpisa je znani jadranski gost iz 9. stoljeća, benediktinac Gottschalk iz Orbaisa (oko 805. – 868. ili 869.).²³ Najpoznatija je zacijelo pjesma Adama od Svetog Viktora († 1172. ili 1192.) *Stabat mater*, koja se sastoji od kitica od po tri stiha, od kojih su prva *dva* osmerci, a *treći* sedmerac, s rimom *aabccb* i stankom iza četvrtog sloga. Naš natpis sastoji se od četiriju osmeraca i *dvaju* sedmeraca, i on s pauzom iza četvrtog sloga, ali s rimom *aabbcc*. Trohejski ritam nije se inače poštovao tako strogo, te Dag Norberg, jedan od najboljih poznavatelja srednjovjekovne poezije, bilježi samo broj slogova i obvezan naglasak na predzadnjem slogu (*8p*, što znači stih od osam slogova s naglaskom na penultimu; njegov je način označavanja srednjovjekovnih stihova široko prihvaćen). Kotorski se, pak, prilično čvrsto drže trohejskog ritma.

No, četiri mjesta otežavaju prepoznavanje stiha i zahtijevaju komentar. Prvo se nalazi na samom početku, gdje se u prvim trima riječima prozni naglasak *Hoc opus est*

ne podudara s trohejskim ritmom, koji bi glasio *Hóc opús est*. Kako smo već naveli, to nije neuobičajeno u srednjovjekovnoj poeziji.²⁴ Druga dva mjesta tiču se osobnih imena Andrije i Nikiforija. Imena su takva kakva jesu, a potrebno ih je uklopiti u stihove i pjesnici se još od antike služe nekim slobodama kako bi to omogućili.²⁵ Ovdje je riječ o sažimanju dvaju vokala u jedan slog: *Andree* u *Andre* (gdje bi se onda i naglasak premjestio na prvi slog)²⁶ i *Nikiforius* u *Nikiforjus*. Ne iznenađuje, stoga, što je i rima slabije uspjela (*tempore / nomine*) u stihu gdje se nalazi dugačko biskupovo ime.²⁷ Naposljetku, enklitični veznik *-que* tretiran je kao samostalna riječ koja u stihu ima svoj naglasak, što je također poznat postupak u srednjovjekovnom pjesništvu.²⁸ Treba još dodati da trosložne i višesložne riječi, kao i enklitike (*ad*) i proklitike, mogu dobiti i pomoćni naglasak (*lāborátum, prēsuli, àd honórem...*). Kad se sve to uzme u obzir, tekst natpisa može se čitati u trohejskom ritmu, kao četiri osmerca i dva sedmerca, svaki sa stankom iza četvrtog sloga:

*Hóc opús est / lāborátum
ét tam pūlchre / dēcorátum
Ándree sáncti / àd honórem
sòciórum / què maiórem
prēsulis sub / témporè
Nikifórius / nóminè.*

Potpunu analogiju ovakvom rasporedu ovakvih stihova nismo pronašli. Zemljopisno najbliža su, koliko nam je zasad poznato, po dva usporediva teksta iz Italije i, kako izgleda, iz Dalmacije. Jedan potječe iz Asizija iz četrdesetih godina 11. stoljeća. Riječ je o natpisu na crkvi S. Rufino, sastavljenom od dvanaest rimovanih trohejskih osmeraca.²⁹ Autor rada o tom natpisu u pogledu stiha, nažalost, ne upućuje ni na analogije ni na literaturu. Veli samo da su učinjeni po vrlo raširenoj shemi u pjesničkoj srednjovjekovnoj produkciji, posebno u liturgijskoj ili paraliturgijskoj uporabi.³⁰ Drugi usporediv slučaj je kronika normanskog osvajanja južne Italije i Sicilije, koju je u četiri knjige sastavio benediktinac katanijske opatije *Gaufredus Malaterra*.³¹ Kronika seže do kraja 11. stoljeća. Nju je mjestimice, počevši od indeksa 1. knjige, ukrasio pjesmama, ponajviše u *trohejskim septenarima*. Pjesme su različite duljine, od devet do više od devedeset stihova. Kopije kronike „skromno su se širile tijekom srednjeg vijeka”.³² Možda nije isključen doticaj s kotorskim benediktincima, no ne vjerujemo u izravan uzor, s obzirom na to da se Malaterra služi čitavim septenarima, ne rastavljajući ih na osmerce i sedmerce.

U srednjovjekovnoj Dalmaciji do 12. stoljeća istom sustavu poezije koja se temelji na naglasku pripada natpis prokonzula Grgura na ciboriju iz Svete Stošije, samo što je njegov ritam *jampski*, a ne trohejski. Natpis s oltarne pregrade iz crkvice Svetog Martina u Splitu,³³ koji do sada nije tumačen kao pjesma, po svemu sudeći, treba također ubrojiti u skupinu trohejskih stihova.³⁴ No, za razliku od kotorskoga, ta dva natpisa nemaju rime. (Nadgrobnni natpis kralja Zvonimira pripada također istom pjesničkom sustavu, no on je, kako se čini, iz kasnijeg vremena.³⁵)

Najbliže su kotorskom sastavu i rasporedu stihova dvije strofe suvremenika Adama od Sv. Viktora u počast sv. Tomi Becketu (1118./1120. – 1170.). Složene su od četiriju osmeraca i *jednog* sedmerca, s rimom *aaabcccb*.³⁶ Ni ta pjesma očigledno nije služila kao uzor, jer ima jedan sedmerac manje i drukčiji raspored rime, no Adam se volio poigravati rasporedom i vrstom stihova, čak u istoj pjesmi, što je moglo nadahnuti svakoga tko ga je čitao i cijenio.

Presedani, dakle, s novim načinom ritmiziranja stihova u Dalmaciji postoje, no uistinu tek jedan ili dva. Je li se idejni tvorac ciborija odlučio za tu novu i u široj okolici rijetku vrstu stiha, kao i za neobičan ukras slova, iz nekog posebnog razloga?

Jezik i stil

Sama posvetna pjesma nema nekih neobičnih poetskih ukrasa. Kazuje samo komu je djelo posvećeno i kada, izričući usput pohvalu, ne tako rijetku u sličnim prigodama,³⁷ umjetničkoj izvedbi spomenika. Sadržaj je skladno podijeljen po stihovima; prva četiri posvećena su namjeni izvedenog djela, od čega druga dva samoj posveti, s glavnim likom na odgovarajućem – prvom mjestu u stihu, pri čemu je ta stranica ciborija zasigurno bila čelna. *Veća čast* naglašena je zamjetnim hiperbatom komparativa *maiozem*, čime je ujedno postignut izvrstan srok s pripadajućom imenicom.

Za rimu *laboratum – decoratum* očekivali smo izravne uzore, s obzirom na to da zvuči tako jednostavno, no pretraga nije dala pozitivan ishod. Našli smo, doduše, ta dva participa u istoj rečenici u proznom tekstu, u *Montekasinskoj kronici*, pri opisu dragocjenosti,³⁸ što je moglo autoru ostati u uhu ako ju je eventualno čitao, no izrazi su u takvom kontekstu očekivani i obični te neće biti riječ o nekom ugledanju. Stoga bi rimi do daljnjeg trebalo priznati izvornost. Gotovo jednako vrijedi i za *honorem – maiozem*. Tom se sintagmom, istina, poslužio Ciceron pri opisu Cezara u govoru protiv Marka Antonija,³⁹ zatim Klaudije Marije Viktor ili Viktorije, retor iz Masilije (Marseilles), u pjesmi o Postanku, uspoređujući prvog čovjeka sa životinjama, u pjesmi koja inače nema rimu,⁴⁰ te *Capitulatio de partibus Saxoniae* Karla Velikog s kraja 8. stoljeća, uspoređujući kršćanska svetišta s poganskima.⁴¹ I tu se može pretpostaviti da je autoru kotorskih stihova bio poznat neki od nabrojanih tekstova, osobito Ciceron i možda Klaudije Viktor, no o svjesnom preuzimanju teško je i ovdje govoriti, pogotovo što se u svim trima primjerima stvarno uspoređuje, dočim je u našem stihu riječ o komparativu bez usporedbe. Minimalno suzvučje između *tempore* i *nomine* zacijelo je razlog što ni taj spoj nismo našli na drugom mjestu. Nije toliko privlačan da bi bio preuziman.

Izraz *ovo djelo* kojim počinju brojni posvetni natpisi i koji zvuči tako jednostavno, gotovo banalno, ima i svoje pjesničko „posvećenje” preko Vergilija, u rečenici *Hoc opus, hic labor est* („To je posao, to je muka”). To su Sibiline riječi upućene Eneji u podzemlju, sa smislom da je lako sići onamo, ali ne i izići. S vremenom riječi su postale poslovične. Zna se koliko je pjesnik *Eneide* bio čitan u srednjem vijeku te ne bi bilo čudno da je ta polovica stiha utjecala na učvršćivanje sintagme *hoc opus*, pa tako i na oblikovanje prvog retka kotorskog natpisa. Možda je to i objašnjenje zašto njegov autor nije obrnuo red riječi u *opus hoc*, što bi se bolje uklapalo u trohejski ritam.

Ni stih *et tam pulchre decoratum* nije stvoren nekim posebnim pjesničkim umijećem. No opet, odluka o baš takvom izboru riječi mogla se temeljiti na nekom iskustvu čitanja, kao što je, naprimjer, *Pjesma nad pjesmama* 1.15: *Ecce tu pulcher es, dilecte mi, et decorus*⁴² („Gle, ti si lijep, dragi moj, i krasan”); ili Optacijana, virtuoza tzv. *carmina figurata* (prva polovica 4. st.), u pjesmi upućenoj caru Konstantinu: *Quae quondam sueras pulchro decorata libello carmen in Augusti ferre Thalia manus*⁴³ („Talijo, koja si nekoć satkala pjesmu, urešena lijepom knjižicom, odnesi je u Augustove ruke”).

Za datiranje bio je dovoljan ablativ *tempore*, no u natpisu je dodano *sub*, nesumnjivo zbog potrebe stiha, jer se time dobiva jedan nenaglašen slog. Takva sintagma, premda ne česta, nađe se u antičkih i srednjovjekovnih pisaca, prozaista i pjesnika. U starijim primjerima uz *tempore* redovito stoji neki atribut.⁴⁴ Tek u srednjem vijeku pojavljuje se poraba bez pridjeva, a s genitivom vlastitog imena.⁴⁵ Možda je najbliža analogija natpis iz crkve Svete Pudencijane u Rimu iz 1073., koji je mogao poslužiti i za ugledanje. Na njemu se u prvom stihu papa Grgur VII. (1073. – 1080.) naziva *praesul*, a u petom se posveta crkve datira izrazom *eiusdem... sub tempore papae*.⁴⁶

Riječ *praesul* pak potječe iz antike, gdje označuje predvodnika plesa, a u srednjem vijeku odnosi se na crkvene poglavare, najčešće na biskupe.⁴⁷ U hrvatskom

latinitetu ranog srednjeg vijeka *praesul* je prilično učestala riječ.⁴⁸ Na natpisima pak iznimno je rijetka. Prvi bi primjer bio na luku iz Kaštel Sućurca, a drugi tek na Većeneginu epitafu.⁴⁹

Nominativ *Nikiforius* umjesto očekivanog ablativa, koji je zbunjivao istraživače,⁵⁰ nije nepoznat u latinskoj sintaksi još od antike, uz imenice i glagole imenovanja, kao ovdje uz *nomine*.⁵¹

Sadržaj

Natpis sadrži samo dvije bitne obavijesti: komu je djelo posvećeno i kada. Time one dobivaju na važnosti. Stoga je tim opravdanije u njima tražiti dodatan sadržaj, pokušati odgonetnuti okolnosti u kojima se upućuje baš takva poruka. Kao prvi nameće se podatak o sukobu upravo biskupa Nikifora s njegovim metropolitom, dubrovačkim nadbiskupom. Kotorski je biskup potražio zaštitu od političkog sponzora, spremnog pokrenuti i oružani sukob s Dubrovnikom.⁵² Nekako istovremeno, kako se čini, u Dubrovniku nastaje legenda o *kotorskim* svetcima, koje sami Kotorani ne zaslužuju.⁵³ Naš bi natpis, stoga, mogao biti izravan odgovor na tu dubrovačku „provokaciju”, s Andrijinim imenom na prvom mjestu u stihu sa središnjeg luka. No u takvoj interpretaciji nije uvjerljivo da Andrija i braća padaju u borbi protiv *pravoslavni* protivnika:⁵⁴ ne bi im Nikifor, Nemanjin štićenik, podizao spomenik. Stoga će, zacijelo, o tome još trebati promišljati.

Zaključak

Kotorski natpis iz vremena biskupa Nikifora (12. st.), posvećen sv. Andriji i drugovima, pronalaskom prijepisa u rukopisnom zborniku u HAZU-u dobio je rješenje nekoliko zagonetaka, no jedna je i dalje ostala aktualna. Nije, naime, jasno kako su bili spojeni ulomci različitih debljina i različitih kutova dodirnih ploha. Pa opet, čini se da su bili spojeni, i po tome što pronađeni prijepis predstavlja natpis kao jedinstven, i po tome što sam tekst čini zaokruženu smisaonu cjelinu. Dapače, posrijedi je šest gotovo besprijekorno sastavljenih stihova, četiri osmerca i dva sedmerca, čiji se trohejski ritam temelji na srednjovjekovnom sustavu pravilne izmjene naglašenih i nenaglašenih slogova. Ta vrsta stihova u istočnojadranskom prostoru gotovo da nema paralele. Koliko nam je poznato, i Italija je siromašna usporedivim primjerima, dočim ta vrsta cvjeta u Francuskoj upravo u 12. stoljeću. Jezikom i stilom pak kotorski se stihovi uklapaju u latinsko književno nasljeđe.

Čini nam se da su možda neke posebne povijesne okolnosti kumovale neobičnu pjesničkom ruhu. Kad se uzme u obzir i oblik slova s karakterističnim rupicama, također bez izrazite analogije u širem okruženju, ne bi bilo neutemeljeno zaključiti da je riječ o pokazivanju svoje posebnosti i brizi za vlastiti identitet. U napasti smo da to povežemo s nastojanjem kotorske biskupije za odmicanjem od dubrovačkog metropolitanskog pokroviteljstva, koje se očitovalo i u „posvajanju” bokeljskih svetaca Andrije i drugova.

BILJEŠKE

- ¹ Ovaj je rad nastao na poziv i poticaj kolegice Meri Zornije, na čemu joj srdačno zahvaljujem. I sam tijekom nastajanja odvijao se u suradnji s kolegicom. S njezinim radom, koji će biti objavljen u zborniku u čast prof. Nikoli Jakšiću, čini cjelinu, razdvojenju samo iz tehničkih razloga.
- ² U starijoj literaturi znalo se da je *od kraja* 19. st. u sekundarnoj upotrebi, kao nadvrtnik prolaza u sakristiju katedrale; IVO STJEPČEVIĆ, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LI (1930-34), Split, 1938., 4; IVAN STEVOVIĆ, Sveti Andreja u kotorskom natpisu ANDREE SCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM †, *Zograf*, sv. 27, Beograd, 1998.-1999., (23-32), 23 i bilj. 4 (ćirilicom). MERI ZORNIJA, *Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke Kotorske; doktorski rad*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014., objavila je podatak iz *sredine* 19. st., s pretpostavkom da je arkada tu ugrađena već u 17. st.
- ³ Najvažniji radovi do potkraj 20. stoljeća u: JOVAN J. MARTINOVIĆ, Pokušaj rekonstrukcije ciborija kotorske katedrale, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 35, No. 1, 1995., (345-355), 348, bilj. 6; radovi do 1999. u: IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 24-25, bilj. 5; do potkraj prvog desetljeća 21. st. u: MILJAN GOGIĆ, Prilog proučavanju ciborijuma iz sakristije katedrale sv. Tripuna posvećenog Petilovrijencima, *Istorijski zapisi*, god. xc, 1-2/2017, Podgorica (7-36), 9, bilj. 5.
- ⁴ JOVAN J. MARTINOVIĆ (bilj. 3), 345-346 i bilj. 3.
- ⁵ Starija mišljenja u: JOVAN J. MARTINOVIĆ (bilj. 3), 349-350; MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 11-12, bilj. 17.
- ⁶ JOVAN J. MARTINOVIĆ (bilj. 3), 345-346; JOVAN MARTINOVIĆ, Tomasz PŁOCENNIK, *Epigrafika Crne Gore - latinski i italijanski natpisi Crnogorskog primorja od IX do XVIII vijeka*, Varšava, 2016., 20.
- ⁷ PAVUŠA VEŽIĆ, MILENKO LONČAR, *Hoc tigmen - Ranosrednjovjekovni ciboriji na tlu Istre i Dalmacije*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009., 125-134.
- ⁸ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 16-17, u rukopisnom zborniku *Catharensia - Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*. Zbornik je prijepis kotorskog rukopisa s početka 19. st. U njemu se nalaze prijepisi najstarijih kotorskih dokumenata.
- ⁹ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 31-33; treba svakako spomenuti točnu slutnju NIKOLE JAKŠIĆA, Preromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38 (1), Split, 1999., (129-155), 144, bilj. 33, da se u slovu N krije početak riječi *nomine*.
- ¹⁰ Tako i JOVAN J. MARTINOVIĆ (bilj. 3), 350 i bilj. 15. O obliku slova i analogijama opširno MERI ZORNIJA u najavljenom komplementarnom radu.
- ¹¹ L. MIRKOVIĆ, Fragmentat kivorija u crkvi Svetog Trifuna u Kotoru, *Starinar*, NS 2 (1951), 277-279; LJUBO KARAMAN, O slijedu gradnje katedrale u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9, br. 1, Split, 1955., (5-16), 5-9.
- ¹² MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 12-15, naveo je sve argumente Pavuše Vežića protiv jedinstvenosti ciborija, ali se u njihovu opovrgavanju osvrnuo samo na razlike u dekoraciji arkada, a ne i na različitost bočnih kutova i debljine ploča.
- ¹³ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 17-18, skloniji je mišljenju da daljnog teksta nije bilo.
- ¹⁴ Slika 1, fragment 2.
- ¹⁵ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 18.
- ¹⁶ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 9. Čini se da mu se dogodila još jedna pogreška; naime, premda uz tekst natpisa u *Catharensia* na margini stoji bilješka da se nalazi „nell arco della capella sinistra in S. Trifone sotto il vescovo Nichiforio di Cattaro”, dakle „na luku”, autor u nastavku tumači riječ *arca* („kovčeg”); K tomu (17-18) izraz *sotto il vescovo Nichiforio* razumije kao da je riječ o likovnom prikazu biskupa, ispod kojeg bi se nalazio ciborij, iako će prije biti da zapisivač bilješke samo parafrizira tekst natpisa u smislu datacije („pod biskupom Nikiforom” = „za vrijeme...”), što se i inače čini na marginama.
- ¹⁷ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 9), 131.
- ¹⁸ IVAN STEVOVIĆ (bilj. 2), 26-27.
- ¹⁹ MERI ZORNIJA (bilj. 2), 157.
- ²⁰ DAG NORBERG, *L'Introduction a l'étude de la versification latine médiévale*, Almquist & Wiksell, Stockholm, 1958., 42-43, uočio je četiri razdoblja njezina razvoja: najprije u Galiji merovinskog doba dvosložna *asonancija* postaje sve više pravilo; od karolinškog doba javlja se dvosložna *rima* kod pojedinih pjesnika, kod drugih samo „određena tendencija” prema njoj; tek u 11. st. ima primjera gdje dvosložna rima postaje pravilo u čitavoj pjesmi, što je postalo opći običaj tijekom sljedećeg stoljeća. JANTHIA YEARLY, *The Medieval Latin Planctus as a Genre*, (I-III), University of York, 1983., I, 93-100, obradila je sustavno posebnu vrstu srednjovjekovne poezije – tužaljke: prije 950. samo jedna ima dvosložnu rima, između 950. i 1130. desetak, koje su ujedno napisane u trohejskim stihovima sličnima kotorskim.
- ²¹ ANN BASTIAENSEN, L'histoire d'un vers: le septénaire trochaïque de l'antiquité au moyen âge, *Humanitas*, vol. L, Universidade de Coimbra, 1998., (174-187), 174-175; FRANCISCO PEJENAUTE RUBIO, Una mirada histórica al septenario trocaico latino, *Helmántica*, vol. 54-55, Universidad Pontificia de Salamanca, 2003, (339-368), 339.
- ²² FREDERICK BRITAIN, *The Medieval Latin and Romance Lyric to A. D. 1300*, University Press, Cambridge, 1951., 14-15.
- ²³ Njegova pjesma sastoji se od samih sedmeraca (DAG NORBERG, /bilj. 20/, 117): *Inest quibus caritas, / ipsius placet veritas. / hortor ergo fervidas / immo flammantissimas / quin et frequentissimas / agant Deo gratias.* („U kojih je ljubav, njima se sviđa istina. Sokolim ih stoga neka daju Bogu vruće, dapače pregoruće, čak i prečeste hvale.”) O Gottschalku: ŽELJKO RAPANIĆ, Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa. *Povijesni prilozi*, 32 (44), Zagreb, 2013., 27-70.
- ²⁴ DAG NORBERG (bilj. 20), 25-27, otkrio je da riječ od dvaju kratkih slogova (*pirihij*) kao što je *opus* ili od jednog kratkog i jednog dugog (*jamb*) može u srednjovjekovnoj poeziji postati enklitična, ako se nalazi iza jednosložne riječi kao što je *hoc*. U tom slučaju glavni je naglasak na prvoj riječi, a druga dobiva sporedni na drugom slogu.
- ²⁵ DAG NORBERG (bilj. 20), 29-30.

- ²⁶ To premještanje naglasaka na prvi slog možda je jedina ritmička posebnost ovog epigrama; sličnu pojavu nisam našao opisanu u Norbergovu priručniku. Pjesnik je nakon sažimanja dvaju *e* u *Andree* tu riječ zacijelo smatrao dvosložnom, što mu je omogućilo da joj da nov naglasak, kakav dvosložne riječi i imaju.
- ²⁷ Usp. npr. dataciju na Večeneginu epitafu (tekst u: MILENKO LONČAR, Pjesma na grobu, *Laude nitens multa*. Zbornik radova s kolokvija u povodu 900. obljetnice Vekenegina epitafa, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2018., 57); u stihu s imenom biskupa Grgura rima glasi: *decimus / annus*; u stihu s imenima svetih liječnika: *sacri / Damiani*. Na natpisu iz Asizija (dolje, bilj. 29) svi se stihovi rimuju osim ovih dvaju: *Eugubinus et Ioannes / uius (!) domus qui magister*.
- ²⁸ DAG NORBERG (bilj. 20), 27.
- ²⁹ NICOLANGELO D'ACUNTO, Ripresa dell'antico e identità cittadina in un'epigrafe di San Rufino in Assisi, u: *Le storie e la memoria. In onore di Arnold Esch*, a cura di R. Delle Donne, A. Zorzi, Firenze, 2002., (235–248), 240–244: *Ann(o) D(omi) ni milleno / centenoq(ue) quadrageno / ac in quarto solis cardo / suu(m) explet it(er) anno / dom(us) hec e(st) inchoata / et ex su(m)p(t)ib(us) aptata / a Rainerio priore / Rufini s(an)c(t)i onore / Eugubinus(us) et Ioannes / uius domus qui magister / prius ipse desingnavit / du(m) vixitq(ue) edificavit*. Tekst je prenesen po natpisu, ne po autorovoj restituciji, u kojoj predlaže nekoliko izmjena. Najvažnija je *anni* umjesto *anno* u četvrtom stihu, koji on zajedno s trećim prevodi: „e il cardine del sole completa il suo camino nel quarto dell'anno”, shvaćajući *quarto* kao imenicu „četvrt” i tumačeći da je *anno* u pogrešnom padežu, u dativu ili ablativu umjesto u genitivu, samo radi rime. Tako bi u prvim četirima stihovima bila riječ o 1140. godini i o mjesecu ožujku, kad „sunce ispunja četvrtinu puta”. Rekao bih da je mnogo jednostavnije povezati *quarto* i *anno* kao pridjev i imenicu, što bi u prijevodu bilo: „Godine Gospodnje tisuću sto četrdesete i u četvrtoj sunčev obrt ispunja svoj put”, te bi bila riječ o kraju 1144. godine. Ni STEFANO RICCIONI, *From Shadow to Light; Inscriptions in Liminal Spaces of Roman Sacred Architecture (11th-12th Century)*, *Sacred Scripture / Sacred Space; the Interlacing of Real Places and Conceptual Spaces in Medieval Art and Architecture*, ed. Tobias Frese, Wilfried E. Keil and Kristina Krüger, De Gruyter, Berlin/Boston, 2019., 217–244, nije preuzeo D'Acuntovo čitanje, nego ono što je zabilježeno na kamenu.
- ³⁰ NICOLANGELO D'ACUNTO (bilj. 29), 240.
- ³¹ *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius: auctore Gaufrido Malaterra monacho benedictino*, a cura di Ernesto Pontieri, in *Rerum Italicarum scriptores*, Bologna, 1927-28 (pretisak: Zanichelli, Bologna, 1972.).
- ³² MARIE-AGNÈS LUCAS-AVENEL, Le récit de Geoffroi Malaterra ou la légitimation de Roger, Grand Comte de Sicilie, *Anglo-Norman Studies*, XXXIV (Proceedings of the Battle Conference), ed. David Bates, 2011., (169–192). „La cronaca ha avuto una discreta diffusione manoscritta nel corso del Medioevo, tanto da essere oggetto di un volgarizzamento per mano di fra Simone da Lentini nel 1358” (http://www.treccani.it/enciclopedia/goffredo-malaterra_%28Dizionario-Biografico%29/; 18. 7. 2019.).
- ³³ ŽELJKO RAPANIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65–67 (1963.-65.), Split, 1971., (271–314), 286–287.
- ³⁴ Natpis glasi: *Hoc in templo patrocina / in honore beati Martini / ac genitricis Dei Marie / sanctique Gregorii pape*. Ako se tekst podijeli po sintaktičkim i smislenim cjelinama, dobiju se četiri stiha od 9 + 10 + 10 + 9 slogova. Ako se k tomu na prvi i četvrti stih, svaki s po devet slogova, primijeni isto pravilo o sažimanju vokala kao i na kotorskom ciboriju (*patrocina* > *patrocinja*, *Gregorii* > *Gregori*), dobiju se dva trohejska osmerca, s pauzom poslije četvrtog sloga. I dva srednja stiha završavaju riječima s naglaskom na drugom slogu od kraja, što ih svrstava u trohejski ritam. No dva sloga viška čine ih nestandardnim oblicima; slični primjeri ipak postoje; usp. DAG NORBERG (bilj. 20), 144–145, gdje se sloboda u pogledu broja stihova povezuje s glazbom, ali i s nesposobnošću da se slijede pravila ritmičke poezije.
- ³⁵ RADOSLAV KATIČIĆ, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., 556–558; za natpis prokonzula Grgura usp. i MATE SUIĆ, Nekoliko spojnika i razdjelnica između Nina i Knina, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996., (165–171), 169.
- ³⁶ *The Liturgical Poetry of Adam of St. Victor*, prijevod i bilješke Digby S. Wrangham, London, Kegan Paul, Trench, and Co., I, Paternoster Square, 1881.
- ³⁷ Usp. npr. natpis na luku oltarne ograde iz Kaštel Sućurca, IVAN BASIĆ, MILJENKO JURKOVIĆ, Prilog opusu *Splitske klesarske radionice* kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, br. 38, 2011., (149–185), 159: *Aspice hunc opus miro quo decore facto d(omi)no iubante pre(sul...)*. („Promotri ovo djelo koje je učinjeno čudesnim uredom uz Gospodinovu pomoć...”); u istom radu (177) navodi se i ranosrednjovjekovni natpis iz Rima s istom karakterističnom sintagmom *miro decore*. Usp. također MATE SUIĆ, (bilj. 35), 168, gdje se navodi još nekoliko pohvalnih izraza s hrvatskih ranosrednjovjekovnih spomenika.
- ³⁸ *Leonis Marsicani et Petri Diaconi Chronica monasterii Casinensis*, Monumenta Germaniae historica, t. VIII, Scriptorum, t. VII, ed. H. Pertz, Hanoverae, MDCCCXVI, 656: *Textum evangelii (...) litteris atque figuris aureis mirifice decoratum; calicem aureum cum patena sua gemmis et margaritis ac smaltis optimis laboratum*. („Tekst Evanđelja ... zlatnim slovima i likovima čudesno urešen; kalež sa svojom patenom izrađen od dragog kamenja i bisera i najboljeg emajla.”).
- ³⁹ Philippic 2, u: *Cicero*, Volume XVa, Loeb Classical Library 189, edited and translated by D. R. Shackleton Bailey, revised by John T. Ramsey, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2010., 162: *Quem is [sc. Caesar] honorem maiorem consecutus erat quam ut haberet pulvinar, simulacrum, fastigium, flaminem?* („Koju je on [sc. Cezar] veću čast dosegnuo nego da ima sveto sjedište, kip, zabat, flamina?”).
- ⁴⁰ CLAUDIUS MARIUS VICTOR(IUS), *Alethias* lib. I, 357, u: *Poetae Christiani minores, pars I*, (Corpus scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, nova series, vol. I), Mediolani, Pisis, Neapoli, Ulricus Hoeplius edidit, MDCCCLXXXVIII, str. 377: *sed nemo animantum / aequa homini specie uultuque habituque uigebat / et prope conlatus maiorem addebat honorem* („ali nitko od živih bića / nije se odlikovao pojavom, licem ni stasom jednakim čovjeku / niti je, stavljen blizu, odavao veću čast”).

- ⁴¹ *Capitulatio de partibus Saxoniae*, ed. Alfredus Boretius, u: M. G. H., *Leges 2, Capitularia regum Francorum 1*, Hannover, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883, 68: *ut ecclesie Christi, que modo construuntur in Saxonia et Deo sacratae sunt, non minorem habeant honorem sed maiorem et excellentiorem quam vana habuissent idolorum.* („da bi Kristove crkve, koje se sada grade u Saksioniji i posvećene su Bogu, imale ne manju nego veću i izvrsniju čast od one što su je imala isprazna mjesta idola.”).
- ⁴² http://www.intratext.com/IXT/LAT0001/_PJD.HTM; 1. ožujka 2020.
- ⁴³ *Patrologiae Cursus Completus: Series Latina*, vol. 19, ed. J. P. Migne, Parisiis, 1846., 395.
- ⁴⁴ V. npr. *Aurelii Prudentii Clementis quae exstant*, ed. Nicolaus Heinsius, apud Danielem Elzevirium, Amstelodami, 1667., 275, 292, 328: *nostro sub tempore, parvo sub tempore, uno sub tempore.*
- ⁴⁵ MICHAEL LAPIDGE, *Anglo-Latin Literature, 600-899*, the Hambleton Press, London and Rio Grande, 1996., 53: *Aedelwini patris sub tempore. Passio ss. XII Syrorum*, Latinità Italiana del Medioevo, 193 ([http://www.mlat.uzh.ch/MLS/xfromcc.php?table=Anonymus_cps21&rumpfid=Anonymus_cps21,%20Passio%20ss.%20XII%20Syrorum,%20193&id=Anonymus_cps21,%20Passio%20ss.%20XII%20Syrorum,%20193,%20%20%20%20117&level=99&level9798=&satz=117&hilitate_id=Anonymus_cps21,%20Passio%20ss.%20XII%20Syrorum,%20193,%20%20%20%20117&string=PENIS&binary=&corpus=&target=&lang=0&home=&von=suchergebnis&hide_apparatus=1&iframe=1&jumpto=1171](http://www.mlat.uzh.ch/MLS/xfromcc.php?table=Anonymus_cps21&rumpfid=Anonymus_cps21,%20Passio%20ss.%20XII%20Syrorum,%20193&id=Anonymus_cps21,%20Passio%20ss.%20XII%20Syrorum,%20193,%20%20%20117&level=99&level9798=&satz=117&hilitate_id=Anonymus_cps21,%20Passio%20ss.%20XII%20Syrorum,%20193,%20%20%20%20117&string=PENIS&binary=&corpus=&target=&lang=0&home=&von=suchergebnis&hide_apparatus=1&iframe=1&jumpto=1171)); 1. ožujka 2020.): *sub tempore Iuliani.*
- ⁴⁶ STEFANO RICCONI (bilj. 29), 226, bilj. 42, gdje je i tekst čitavog natpisa.
- ⁴⁷ Niermeyerov rječnik srednjovjekovnog latiniteta kao prve primjere navodi Grgura iz Toursa (538. – 594.) i Venancija Fortunata (oko 530. – oko 600.); kod Bede Časnog primjeri su već dosta česti; J. F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, E. J. Brill, Leiden, s. a., s. v.
- ⁴⁸ Do kraja 11. stoljeća, počevši od Trpimirove darovnice, pojavljuje se dvadesetak puta, uz najgušću koncentraciju u drugoj polovici tog stoljeća. U 12. stoljeću dvostruko je rjeđa. Osim osnovne riječi nalazi se ponekad i složenica *archipraesul* i particip *praesulante*. Pritom je zanimljivo i to da se najvećim dijelom nalazi u listinama visokih državnih i crkvenih dužnosnika, kneževskim, kraljevskim i priorskim, papinskim, biskupskim, opatskim. Čini se po tome da je riječ pripadala višem registru; *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I, uredio Marko Kostrenčić, sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, JAZU, Zagreb, 1967., pass.; *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2, listine 12. vijeka (1101.-1200.), sabrao i uredio T. Smičiklas, JAZU, Zagreb, 1904., pass.
- ⁴⁹ Tekst na luku v. u bilj. 37; epitaf u MILENKO LONČAR (bilj. 27), 57.
- ⁵⁰ IVO PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980., 118; IVO PETRICIOLI, Od Donata do Radovana, Split 1990., 56; JOVAN J. MARTINOVIĆ (bilj. 3), 350.
- ⁵¹ PETER STOTZ, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, vierter Band, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1998., 139, § 14.1.
- ⁵² MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 32.
- ⁵³ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 25–35.
- ⁵⁴ MILJAN GOGIĆ (bilj. 3), 34–35.